

С.Ш. Айтов

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В.А. Лазаряна*

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНІ КОНЦЕПЦІЇ М.М. БАХТІНА І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ І МЕНТАЛЬНОСТІ

Аналізуються філософсько-культурні концепції М.М. Бахтіна реконструкцій середньовічної й ренесансної народної культури; їх вплив на розвиток історично-антропологічних досліджень.

Ключові слова: філософія культури, історична антропологія, методологія М.М. Бахтін, реконструкція.

Анализируются философско-культурные концепции средневековой и ренессансной народной культуры; их влияние на развитие историко-антропологических исследований.

Ключевые слова: философия культуры, историческая антропология, методология, М.М. Бахтин, реконструкция.

M.M. Bakhtin's philosophical-cultural conception of middle ages and Renaissance people culture reconstruction is analyzed; it's influence on historical-anthropological investigations is considered.

Keywords: philosophy of culture, historical anthropology, methodology, M.M. Bakhtin, reconstruction.

Опубліковано – Вісник ДНУ.-серія: Історія і філософія науки і техніки.- 2011.-т.19.-№1-2.-с.47-53.

Проблема роботи. Проблемою даної статті є дослідження когнітивних можливостей філософського пізнання, зокрема філософсько-культурних студій, для вивчення історично-антропологічного і , більш широко, історичної та соціально-гуманітарної проблематики.

Мета роботи. Метою даної праці виступає аналіз впливу філософсько-культурних концепцій М.М. Бахтіна на розвиток історично-антропологічних реконструкцій та теоретичних досліджень у галузі соціально-гуманітарних наук.

Аналіз літератури. Творчості М.М. Бахтіна, її аналізу та обговоренню, присвячено велику кількість літератури. В.А. Махлин вказує на численні «бахтінознавчі» праці західноєвропейських та американських вчених [12]. Вельми часто ідеї та концепції філософа є об'єктом аналізу у Росії та пострадянських країнах. У цьому зв'язку слід згадати праці виданого дослідника В.С. Біблера [6], ґрунтові праці Л.А. Гоготішвілі (див. [7]), М.М. Бахтіна, А.Я. Гуревича. Здійснюється академічне видання праць М.М. Бахтіна з високопрофесійними і ретельними коментаріями до них (у Росії). Втім, тема значення філософсько-культурних концепцій М.М. Бахтіна для розвитку історичної антропології майже відсутня у «бахтінознавстві».

Значно переважають дослідження таких концептів М.М. Бахтіна, як «діалогізм», «вненаходимість», «амбівалентність», «хронотоп», та ін., - у аспектах філологічному та культурологічно-філософському.

Актуальність теми. Отже, майже відсутність праць про історично-антропологічне значення філософсько-культурних концепцій М.М. Бахтіна народної сміхової культури західноєвропейських Середньовіччя та Відродження об'єктивно надає актуальність даній роботі, що також підкріплюється аналізом застосування методологічних підходів вченого до студій над іншими історичними епохами та їх соціокультурними реаліями.

Виклад основного матеріалу. Праця про творчість Ф. Рабле М.М. Бахтіна присвячена виявленню сміхових елементів у народній культурі та повсякденному житті французького Середньовіччя та Ренесансу, а також з'ясування значення сміхових аспектів соціокультурних процесів для соціума в цілому. Антитезою категорії та соціокультурним реаліям сміху у трактовці вченого виступає «офіційне Середньовіччя», тобто культура «верхів», «освіченого суспільства» й держави. На думку М.М. Бахтіна, основними рисами цієї культури було доведене до своїх меж <...> згущення похмурої серйозності, страху й залякування. Цей світ темряви й намагалася перемогти сміхом народна культура [5, с. 429]. Народна культура минулих епох завжди, на всіх етапах розвитку прагнула з точки зору

дослідника, перемогти сміхом, перекласти на мову матеріально-тілесного низу <...> всі вузлові думки, образи й символи офіційної культури [5, с. 428].

Основою народної культури, а отже й народного світосприйняття, народної картини світу, бачення світу, М.М. Бахтін вважає концепції матеріально-тілесного низу, підтвердження власної концепції він шукає й знаходить у відомій книзі Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель». Остання містить відображення бачення світу пізньосередньовічним та ренесансним суспільством, у якому переважає сприймання матеріально-тілесного начала життя; образів самого тіла та практично всіх його функцій [5, с. 23]. Дослідник вважає, що образи матеріально-тілесного начала у творчості Ф. Рабле, та інших письменників доби Відродження – є наслідком та вираженням народної сміхової культури, того особливого типу образності (а отже й бачення світу) й ширше, тієї особливої естетичної концепції буття, яка характерна для вказаної історичної доби, гротескного реалізму [5, с. 23]. У рамках даної естетичної концепції, а також, відповідної їй картини світу, тіло й тілесне життя мають космічний й одночасно всенародний характер.

Особливо великий та змістовний розвиток образ тіла отримав у народно-святкових видовищних формах Середньовіччя – святах дурнів, шаріварі, містеріях й фарсах, а також – у карнавалах [5, с. 33]. Таж сама концепція тіла закладена і в основі лайок,

прокльонів й божби, значення яких для розуміння літератури гротескного реалізму (і для світобачення людини Середньовіччя) виключно значиме. Одна із найдавніших форм організації «масового сміху» - свята дурнів, які відмічали школярі й нижчі клірики у День св. Стефанія, на Новий рік, у Іванів День та на Богоявлення [5, с. 83]. Блазнівське свято осла відмічалось у пам'ять втечі Марії із немовлям Ісусом у Єгипет на віслику. М.М. Бахтін згадує також про широко розповсюджені традиції веселощів й сміху у Пасхальні та Різдвяні свята [5, с. 87-88]. Численні «сміхові» свята, за думкою дослідника, легалізували сміх у жорстко регламентованому суспільному бутті Середньовічної Європи. Наслідком цієї легалізації стало формування потужної субкультури сміху, своєрідного соціокультурного інституту святкового побуту, вечірок, вуличних, площинних і домашніх веселощів [5, с. 90]. Сміховий ритуал складався із таких різномірних елементів, як: традиції римських сатурналій, античний фольклор, традиції античних мімів, суто західноєвропейський середньовічний фольклор тощо [5, с. 92].

Стихія народної сміхової культури була, в основному, обмежена островками свят та рекреацій. Поруч з ними, як наголошує М.М. Бахтін існувала офіційна серйозна культура, строго відмежена від площинної культури сміху [5, с. 108]. Аналізуючи соціокультурний зміст середньовічного сміху, дослідник вказує на його сутнісний зв'язок із свободою та

неофіційною народною правдою. Вчений також наділив сміх соціально-психологічною функцією перемоги (емоційної) над багатьма страхами та фобіями, як володіли індивідуальною та суспільною свідомістю західноєвропейських народів у добу Середньовіччя, рясно насичену війнами, репресіями, голодом. Саме цим, можливо, і пояснюється надзвичайна популярність сміху, й значною мірою складаючих його образів й елементів матеріально-тілесного низу. Останні наскрізь пронизували всю неофіційну мову середньовічних інтелектуалів, як і всього «інтелектуального прошарку» Середньовіччя, а саме: непристойності, лайки, божба, клятви і т.д. [5, с. 98]. Вказані соціально-психологічні чинники пояснюють також і широке розповсюдження різноманітних різновидів карнавалу у середньовічній та ренесансній Європі.

Поняття карнавалу є одним із основоположних і знакових у філософсько-культурних концепціях та історично-антропологічних реконструкціях М.М. Бахтіна. Він визначав карнавал як часову, ідеально-реальну відміну ієрархічних відносин між людьми, що створювало на культурному просторі останнього особливий тип спілкування, неможливий у реальній соціальній дійсності [5, с. 14]. Свята карнавального типу і пов'язані із ними сміхові дійства зайняли у житті середньовічної людини величезне, як наголошує М.М. Бахтін, місце [16, с. 7]. Кожне церковне свято мало свою, освячену часом і традицією народно-площинну, сміхову сторону. Сміх супроводжував,

звичайно, також і громадянські й побутові церемоніали та обряди: шутки і блазні брали в них участь й пародійно дублювали різні моменти серйозного дійства [5, с. 7]. На думку вченого, карнавал був якби реальною, але часовою формою самого життя, яку не просто розігравали, а якою жили майже насправді [5, с. 10]. Всупереч офіційним, головним чином, церковним святкам, карнавал знаменував собою якби часове визволення від існуючої, соціально-політичної правди, часову відміну усіх ієрархічних стосунків, привілеїв, норм та заборон [5, с. 13].

Таке карнавальне «часове» життя було однак досить довгим. Великі міста середньовічної та ренесансної Європи жили карнавалами до трьох місяців у році. При цьому під час цих свят, не тільки школярі та дрібні клірики, але і вчені богослови дозволяли собі веселі рекреації, дозволя від «благоговійної серйозності» [5, с. 17]. Карнавали у якості обрядово-сміхового видовища, будували другий світ і друге життя, до яких були причетні всі люди даних епох, що жили у цій «другій реальності» у визначені терміни щорічно. Така соціокультурна ситуація створювала особливого роду «двусвітність», без врахування якої ментальність та культура середньовіччя й ренесансу, на думку М.М. Бахтіна, неможливо зрозуміти [5, с. 8].

Подібно до нідерландського дослідника Й. Гойзінга, М.М. Бахтін звернув увагу на кореляцію соціокультурних феноменів карнавалу та гри. Так, Й. Гойзінга називав культурну реальність доби Відродження «<...> веселим або святковим маскарадом,

переодягненням у наряд фантастичного та ідеального минулого» [16, с. 204]. М.М. Бахтін відзначає, що у карнавалі грає саме життя, а гра на певний час стає самим життям. У цьому, на його думку, полягає специфічна природа карнавалу, особливий род його буття [5, с. 11].

Люди середньовіччя бачили у образах гри якби сконцентровану універсалістську формулу життя та історичного процесу. У іграх немов би розігрувалося життя (подібно до карнавалу) [5, с. 251].

Поряд із карнавалом отримали широке розповсюдження і особливі (сміхові) форми площинної мови і площинного жесту, відкриті й вельми вільні від звичайних форм етикету і пристойності. Склався особливий. Карнавальньо-площинний стиль мови та образного ряду, яка з точки зору М.М. Бахтіна відображені в аналізованому ним творі Ф. Рабле [5, с. 14].

Сміховий світ, світ соціокультурних форм та проявів сміху у середньовічній та ренесансній Європі, як вважає М.М. Бахтін, є величезним за суттю та конкретною «реалізацією» протистояв офіційній і серйозній культурі вказаних часів. Дослідник відокремив три основних різновиди форм народної сміхової культури:

1. Образно-видовищні форми. До них відносяться свята карнавального типу, різні площинні сміхові дійства [5, с. 14].

2. Словесні сміхові (у тому числі – пародійні) твори різного роду, усні й письменні, на латині та народних мовах Європи.
3. Різноманітні форми і жанри фамільярно-площинної мови. До їх складу входять лайки, божба. Клятви, народні блазони.

Сміх усіх цих різновидів був універсальним, загальним і спрямованим на всіх – і на тих, хто піддавався жартам, і на самих жартівників [5, с. 15]. Основою сміхових соціокультурних форм, М.М. Бахтін вважав своєрідну філософську традицію, яка склалася у середньовічній Європі. Її джерелами, з точки зору дослідника, були:

1. Філософія Гіппократа
2. Філософська формула Аристотеля : «Із всіх живих істот тільки людині властивий сміх». Цей вислів визначного філософа користувався за життя Ф.Рабле (1493 – 1553 рр.) величезною популярністю. При цьому сміх розглядався як вищий духовний привілей людини, відсутній у інших живих істот
3. Художні твори Лукіана із Самосати [5, с. 77-78].

Всі вказані джерела визначають сміх як універсальне світосприйнятливє начало, зникаюче й відроджуючєся, суттєво пов'язане із останніми філософськими питаннями [5, с. 79]. Із

наведеної реконструкції філософсько-культурних концепцій та історично-антропологічних підходів М.М. Бахтіна очевидно, що надзвичайно змістовним досягненням їх є відкриття вченим сутності, форм, значення соціокультурної реальності сміху у середньовічній та ренесансній Європі майже у всьому їх обсязі. Велике значення навіть для сучасної соціально-гуманітарної думки має аналіз М.М. Бахтіна впливу сміхової культури на цілісну суспільно-культурну сферу буття вказаних історичних епох. Сам М.М. Бахтін відзначав, розкриваючи когнітивні особливості та орієнтації своєї фундаментальної праці, що вона носить у основному історико-літературний характер, будучи в той же час, пов'язаною із проблемами історичної поетики [5, с. 132].

Револьюційна, у плані вивчення соціокультурних реалій філософських течій і суспільно-психологічних феноменів західноєвропейського Середньовіччя та Ренесансу, книга М.М. Бахтіна зустріла вельми схвальний відклик наукового співтовариства. Так, Л. Пінський відізвався про дослідження Бахтіна як про вельми оригінальну і фундаментальну монографію про творчість Ф. Рабле [14, с. 200]. Вчений називає працю М.М. Бахтіна основополагаючою у масиві студій над народною культурою Середніх віків та Відродження, фольклорним мистецтвом західної Європи [14, с. 202]. На думку Л. Пінського, монографія про Рабле є одночасно соціально-історичною (досліджуючою художні традиції Середньовіччя) та

типологічною, у рамках якої реалізований порівняльний аналіз карнавально-гротескного і «офіційного» мистецтв, працею [14, с. 203].

З точки зору А.Я. Гуревича, справжнім відкриттям М.М. Бахтіна є розгортання цілого, й до нього зовсім невідомого шару культури минулого – народної, сміхової, гротескно-карнавальної культури. Бахтін здійснив постанову проблеми сміху як принципово значимої культурно-історичної категорії [9, с. 207]. Наряду із схваленням видатного дослідження і здійсненої М.М. Бахтіним історично-антропологічної реконструкції, А.Я. Гуревич висунув і певні заперечення щодо останньої. Зокрема, вони зводяться до таких положень:

1. Народ складають не тільки селяни і мешканці міст, але і «освічені» класи (чого, значною мірою, не враховує М.М. Бахтін). Останній майже не розглянув проблему сміхової культури у осередках «середньовічних інтелектуалів».
2. Навряд чи є можливим відокремити у народній культурі у якості домінанти карнавально-сміхову стихію і відмежити її від моментів страху та релігійної серйозності.
3. Домінуюча культура («верхів» суспільства) не була повністю вільна від сміхових елементів.
4. Не слід вважати карнавал суцільним хаосом. Він також містить власні нормативність, ієрархію і лад.

5. Карнавал не є якимось самодостатнім феноменом, але лише частиною загального механізму у середньовічному суспільстві [9, с. 208-209].

На думку В.Я. Шкловського те, що дослідив М.М. Бахтін, аналізуючи книгу Ф. Рабле, є цікавим і значним, особливо у зв'язку із студіями над карнавалами та іншими проявами народної середньовічної і ренесансної культури [17, с. 216].

Слід зазначити, що вказані відзиви на фундаментальну працю М.М. Бахтіна є достатньо типовими і щодо високої оцінки цього революційного дослідження, і щодо певних його недоліків. До останніх можна було б додати, зокрема, надмірну захопленість вченого власною «бінарно-опозиційною» інтелектуальною конструкцією винайденого ним Середньовіччя. Разом з тим, вже праці ранніх сучасників М.М. Бахтіна, Й. Гойзінги, М. Блока, Л. Февра та ін. показали значно більш різноманітну, ніж двокольорова, палітру соціокультурних і соціально-психологічних феноменів і процесів Середньовіччя та Ренесансу. Зокрема, Й. Гойзінга дослідив вельми багате і різноманітне емоційне життя людини і суспільства Середньовіччя, чутливість і інші «психологічні параметри» яких [15, с. 10-13] зовсім не зводилися до пари «сміховий-серьозний».

Найбільш важливим з точки зору когнітивних перспектив історично-антропологічних досліджень є на наш погляд, відкриття і реконструкція М.М. Бахтіним народної сміхової

культури у всіх її суспільно значимих проявах, та відповідні неї риси ментальності людини пізнього середньовіччя та ренесансу. За висловом Л.М. Баткіна, «вселенський хаос образів-валунів, мовних глиб виявився гармонічною й на диво послідовною системою мислення» (людини і суспільства відповідних історичних епох). Це вперше зрозумів М.М. Бахтін [1, с. 399].

Це фундаментальне для всього соціально-гуманітарного пізнання (зокрема для історичної антропології) і філософії культури відкриття отримало широке розповсюдження для пояснення особливостей соціально-психологічних і соціокультурних процесів різних суспільств та історичних часів. Так, сам М.М. Бахтін реалізував свою методологію для аналізу творчості, особливо ранньої, М.В. Гоголя та ментального і соціально-культурного універсуму України XVII – початку XIX ст., який став інтелектуальною й емоційною основою гоголівського мистецтва. Вже у доповненнях до славнозвісної праці про Рабле, він проявив цікавість до вказаної проблематики, аналізуючи культурне і етнологічне підґрунтя творчості М.В. Гоголя. М.М. Бахтін відзначив як один із важливих її елементів багату і образну фольклорну систему України. Він вважає, що «український казковий фольклор має фантастику, виключно різноманітну у частині демонологічних уявлень. Звертає увагу також значення багатство комічних мотивів із різними відтінками комічного» [2, с. 726]. У більш пізній роботі про творчість видатного письменника М.М. Бахтін відзначив, що його

цікавлять «<...> такі риси творчості Гоголя, які <...> визначаються безпосереднім його зв'язком із народно-святковими формами на його рідному ґрунті » [4, с. 509].

Методологічну проблематику історично-антропологічних реконструкцій вчений розробляє і в своїх суто теоретичних працях [3]. Глибоке дослідження сміхової народної культури і корелюючого з нею ментальністю суспільства Стародавньої Русі реалізував Д.С. Лихачьов, спираючись у власній роботі на методологічні концепції М.М. Бахтіна. Лихачьов вважає давньоруський та середньовічний руський сміх своєрідною формою світогляду. Серед особливостей вказаних сміхових культур вчений вказує на велику кількість пародій на молитви, псалми, церковні служби, монастирські правила при загальній релігійності суспільства [11, с. 348].

Концепція М.М. Бахтіна про «двохсвітність» середньовічного суспільства, подільність його соціокультурної реальності на складові народної сміхової та офіційної, «серйозної» культур, що правда у більш широкому контексті, знайшла втілення у працях багатьох дослідників середньовічного та ренесансного суспільств, та їх світогляду і ментальності. Зокрема, для творчості А.Я. Гуревича характерною рисою є аналіз відмінностей та взаємодії народної неписьмової та «вченої» культур західноєвропейського середньовіччя. Прямо посилаючись на методологічні концепції М.М. Бахтіна [8, с. 221], вчений відзначає важливість вивчення «<...> складності

взаємовпливу й антагонізму культур, одна із яких спиралася на церковне вчення, інша жила архаїчною фольклорною традицією» [8, с. 221]. У більш пізній праці А.Я. Гуревич пише про важливість вивчення народної культури середньовіччя, але не тільки у плані аналізу її сміхової складової, а в аспекті аналізу широкого спектру народних вірувань і комплексу релігійно-магічних практик, що супроводжували, й певною мірою детермінували життя людини і соціуму європейського Середньовіччя» [10, с. 737]. Концепція про «двосвітність» культури минулого, зокрема у Англії раннього нового часу використав також відомий британський дослідник Е. Томпсон [3, с. 182-183].

Висновки. Таким чином, філософсько-культурні концепції М.М. Бахтіна сміхової культури, народної ментальності, суспільно-культурних сміхових інститутів середньовічної та ренесансної Європи виконують роль однієї із базових складових історично-антропологічних реконструкцій відповідних епох і, ширше, пізнання їх всім корпусом соціально-гуманітарних наук та філософії. Важливим елементом впливу методологічних підходів М.М. Бахтіна на соціально-гуманітарні, історично-антропологічні та філософські студії є використання ідей вченого фахівцями різних галузей історично-антропологічного та соціально-гуманітарного пізнання у аналізі соціокультурної реальності не тільки європейських Середньовіччя та Відродження, але й інших часів та цивілізацій, що вказує на

універсальний характер філософських ідей М.М. Бахтіна. Вказані когнітивні чинники є підставою для подальшого поглиблення соціально-гуманітарних досліджень як у межах саме бахтінської проблематики, так і для застосування його концепції при вивченні значно більш широкого кола проблем, у тому числі і із обсягу сучасних соціально-культурних та інтелектуальних феноменів.

Бібліографічні посилання.

1. Бахтин, М.М. Смех Панурга и философия культуры [Текст]/М.М. Бахтин/Михаил Бахтин: Pro et contra.- Антология.- том 1.- М.: РХГУ, 2001.- с.398-412
2. Бахтин, М.М. Дополнения и изменения к «Рабле» (1944) [Текст]/М.М. Бахтин/Бахтин М.М. Собр.соч. в 7т.- т.4(1).- М.: Языки славянских культур, 2008.- с. 681-749
3. Бахтин, М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа [Текст]/М.М. Бахтин/ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.- М.: Наука , 1986.- с. 297-326
4. Бахтин, М.М. Рабле и Гоголь. [Текст]/М.М. Бахтин/ М.М. Бахтин.- Собр. соч. в 7^хт.- т.4(2).-М.: Языки славянских культур , 2010.-с. 509-522
5. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст]/ Бахтин, М.М.- М.: Художественная литература, 1965- 500 с.
6. Библер, В.С Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры [Текст]/В.С. Библер.- М.: Прогресс, 1991.- 169 с.

7. Гоготишвили, Л.А. Варианты и инварианты М.М. Бахтина [Текст]/ Л.А. Гоготишвили//Вопросы философии.- 1992.-№1
8. Гуревич, А.Я. О соотношении народной и учёной традиции в средневековой культуре [Текст]/А.Я. Гуревич/Французский ежегодник 1982.- М.: Наука. 1984.- с. 209- 225
9. Гуревич, А.Я. Смех в народной культуре [Текст]/А.Я. Гуревич//Вопросы литературы.-1966.- №6
10. Гуревич, А.Я. Феодалное средневековье. Что это такое? [Текст]/А.Я. Гуревич История - нескончаемый спор.- М.: РГГУ, 2006.- с. 718- 757
11. Лихачев, Д.С. Смех в Древней Руси [Текст]/Д.С. Лихачев/ Лихачев Д.С. Избранные работы в 3^х.т.-т.2.- М., 1987
12. Махлин, В.А. Бахтин и Запад [Текст]/В.А. Махлин//Вопросы философии.-1993- №1.-с. 94- 114
- 13.Оболенская, С.В. Э.П. Томпсон. Плебейская культура и моральная экономика [Текст]/С.В. Оболенская/ История ментальностей. Историческая антропология.- М.: РГГУ, 1996.- с. 180-198
14. Пинский, Л. Рабле в новом освещении [Текст]/Л. Пинский//Вопросы литературы.- 1996.- №6
15. Хёйзинга, Й. Осень Средневековья [Текст]/Й. Хёйзинга.- М.: Наука, 1988.- 540с.
16. Хёйзинга, Й. Homo Ludens [Текст]/Й. Хёйзинга.- М.: Прогресс, 1992.- 459с.
17. Шкловский, В. Тетива, или о сходстве несходного [Текст]/В. Шкловский/ Шкловский В. Избранное – в 2^хт. – т.1.- М., 1983

